

Ազգագրական հանդես
Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]

Հայոց ժառանգական իրավունքը
Armenian Inheritance Law

Xach'ik Samue'lean's study of Armenian inheritance law, serialized in *Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]* 15(1907) pp. 68-84 and 16(1907) pp. 117-129, and subtitled Տեսութիւն հայ սովորութեան իրավունքից [*A Survey of Armenian Customary Law*], in 30 pdf pages. Compiled and indexed by Robert Bedrosian, September, 2016.

15 գիրք (1907)

[Հայոց ժառանգական իրավունքը](#), էջ 68-84.

16 գիրք (1907)

[Հայոց ժառանգական իրավունքը](#), էջ 117-129.

ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՄԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

Այն բոլոր կարգերը, որոնք սահմանուած են, թէ ինչպէս որեւէ անձնաւորութեան մահից յետոյ նրա գոյքը անցնում է կենդանի մնացածներին, կազմում են ժառանգական իրաւունքը:

Ժառանգական իրաւունքի մէջ պարփակուած է այն գաղափարը, թէ սեփականութեան իրաւունքի, նմանապէս և սեփականական իրաւական դաշինքների էութիւնը—նրանց անմահութիւնն է: Սեփականատէրը կարող է մեռնել, ոչնչանալ, բայց սեփականութիւնը մնում է, դեռ ապրում է նրանից յետոյ: Պարտատէրը կարող է հեռանալ այս աշխարհից, բայց նրա պարտքերը դեռ պահպանում են իրենց գոյութիւնը, դեռ մնում են այս աշխարհում: Սեփականութիւնը, պարտքերն, անձնաւորութեան մահով չեն ոչնչանում: Ինչպէս Որովհետեւ մեռնող անհատի ընտանիքը նրա մահով չի ոչնչանում, այլ մնում է կանգուն, պահպանում է իր կեանքն ու գոյութիւնը: Այս միտքը պարզելու համար անհրաժեշտ է ըմբռնել նախնական հին ընտանիքի նշանակութիւնն այս հարցի վերաբերմամբ:

Նախնական ժամանակներում ընտանիքը, այսպէս անուանուած նահապետական գերդաստանն, իր ամբողջութեամբ ներկայանում էր իբրեւ մի առանձին սեփականատէր: Գերդաստանը մի համայնք էր տնտեսական հիմունքներով առաջացած, մի տնային ինքնուրոյն տնտեսութիւն էր: Հին յունական օյկոս-ը կամ լատինական familia-ն հասկացւում էր մի գաղափարով՝ իբրեւ մի տուն, որ տնտեսական կազմակերպութեան միաւոր էր նշանակում: Այդ նոյն հիմնական գաղափարով էր ըմբռնուած հայ նահապետական

գերդաստանը, որ դարերով պահպանուել էր հին ժամանակներից սկսած մինչև մեր օրերը: Ժամանակի ընթացքում ի հարկէ այդ գերդաստանները մանրացել են, սակայն ընտանեկան համայնքի տնտեսական նշանակութիւնը, գաղափարը կարողացել է բաւականի անաղարտ պահպանուիլ նրա կօնսորուկցիայում: Այլապէս չէր էլ կարող լինել, որովհետեւ, եթէ վերանում է ու ոչնչանում այդ համայնական տնտեսական հիմքը, այն ժամանակ գերդաստանն ինքնըստինքեան կորցնում է իր գոյութիւնը, դիֆերենցիացիօնի է ենթարկւում, առաջ բերելով մի շարք անհատական ընտանիքներ, որոնք արդէն համապատասխանում են տիրապետող արտադրողական յարաբերութիւններին և ներկայացնում են ժամանակակից սօցիալ—տնտեսական էվօլյուցիօնի աստիճաններից մէկը:

Հայ նահապետական գերդաստանի գլուխն է տան նահապետը, *pater familias*՝ ընտանիքի հայրը, մեծը, օժտւած անսահման ծայրայեղ իրաւունքներով, որոնք երբեմն դասպօտութեան են հասնում: Այդ իրաւունքը, հօր այդ իշխանութիւնը՝ նման հռովմէական *patria potestas*-ին՝ տարածւում է տան բոլոր անդամների վրայ՝ որդիների, թոռների ու սրանց կանանց: Տակաւին ժողովրդի մէջ պահպանուել է այդ իրաւունքի նախնական դասպօտական բնուորութեան հետքերը, որոնք արտայայտւում են այնպիսի խօսքերով, ինչպէս *Ջաւախքում*. «հայրը անսահման իշխանութիւն ունի որդիներին ծախելու և գինն ուտելու»: Նոյն այդ գաղափարն է պարփակւած հին հռովմէական *patria potestas*-ի մէջ *ius vitae ac necis*, այսինքն կեանքի ու մահւան իրաւունք ասած բառերով: Տան նահապետն է որոշում իւրաքանչիւրի աշխատանքը, իր կամքով ամուսնացնում է որդիներին ու թոռներին, տնօրինում է նրանց բաղըը, պատժում է նրանց, որոնք դէմ են դնում իր իշխանութեանն և այլն:

Տանտէրը համարւում է ընտանիքի միակ ներկայացուցիչը բոլոր հասարակական, իրաւաբանական յարաբերութիւնների մէջ: Ընտանիքի հասկացողութիւնը և տանտիրոջ կամ նահապետի գաղափարները նոյնանիշ հասարակական նշանակութիւն են ներկայացնում: Այս տեսակ գաղափարի ելակէտն այն է, որ ընտանիքը համարւում է մի ամբողջ տնտեսական համայնական միակողմ, բաղկացուցիչ անդամները համալաւար ու անբաժան տէրեր են ներկայանում ընտանեկան գոյքի և ընչքի: Ընտանիքն իր ամբողջութեամբ մի հաւաքական, համայնական սեփականատէր է համարւում, որն իր ընդհանուր միջոցներով թէ շահագործում է համայնական գոյքը և թէ արտադրած արգասիքն էլ անբաժան

կերպով սպառում է: Միմիայն տանուտէրն է հանդէս գալիս իբրև ներկայացուցիչ այն համայնական տնտեսական միաւորի. ներկայացուցիչ, որ պատասխանատու է ընտանիքի բոլոր անդամների կողմից ամբողջ տնտեսական հասարակակոն յարաբերութիւնների մէջ: Նա է ընտանիքի կողմից դաշինքներ կապում, պարտք անում և պարտք տալիս, հարկեր վճարում, նոր գոյքեր ձեռք բերում, ծախսում, գնում և այլն և այլն: Նա, լինելով տանուտէր, ընտանիքի մեծ, իր առաջին հոգսն ու պարտականութիւնն է համարում ոչ միայն անխախտ ու անսպառ պահպանել համայնական գոյքն և սեփականութիւնը, այլ և ձգտել բազմացնելու, աւելացնելու այդ գոյքը:

Նմանապէս ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամը քաջ գիտակցում է համայնական կազմի գաղափարը: Արեւնակցական կապերի շնորհիւ այդ գաղափարը հէնց մտածելու առաջին օրից հիմք է դնում և ամրանում նրա աշխարհայեացքի, նրա իրաւաբանական հասկացողութեան մէջ: Ընտանեկան գոյքի, սեփականութեան մէջ հաշւում են հաւասար կերպով թէ շարժական և թէ անշարժ գոյքերը: Հայ սովորութեան իրաւունքի համաձայն ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամը պարտաւոր է իր ամբողջ աշխատանքը թափել այդ գոյքերի յաւելման համար: Օտարութեան մէջ վաստակած դրամն և գոյքը, եթէ դա նոյն իսկ առանց ընտանեկան սեփական կապիտալի է ձեռք բերել՝ բոլորը համարւում է ընտանեկան սեփականութիւն և մտնում է ընտանիքի, աւելի լաւ ասած, նրա ներկայացուցչի, նրա լիազօրի, այն է՝ տանտիրոջ, տան նահապետի կատարեալ տնօրինութեան ներքոյ: Բացառութիւն են կազմում համայնական ընչքից այն առարկաները, որոնք ծառայում են ընտանիքի մի քանի անդամների անձնական անմիջական գործածութեան համար: Այդ առարկաների հաշւին պատկանում են զաւակների հագուստները, զէնքը, նմանապէս հարսների ու կանանց հագուստեղէնն ու զարդերն և վերջապէս այն դրամները, որոնք գոյացել են բերած օժիտից ու հարսանեկան ընծաներից՝ արնագինը: Ընտանիքի անդամների պարտքերի և այլ վճարելիքների համար պատասխանատու է տան նահապետը ընտանիքին համայնական ամբողջ գոյքով: Թէ պարտապանները և թէ գանգատաւորները դիմելու են ընտանիքի լիազօրին՝ տանտիրոջը, և վերջինս իրաւունք չունի հրաժարւելու վճարելիքներից, պատճառաբանելով, թէ պարտքերը ու փաստերը արել է որդին կամ ընտանիքի այլ անդամը առանց իր գիտութեան:

Սակայն սովորութեան իրաւունքը, նայելով ընտանիքի վրայ նաև կրօնական բարոյական տեսակէտից, ընտանիքի, որ

կազմում է իր նախահօր շառաւիղի, իր ցեղական նահապետի շարունակութիւնը, նմանապէս բնականօրէն հետեւեալ հասկացողութիւնն էր աւաջ բերելու. ինչպէս որ յարատեւ պիտի լինի ընտանեկան կուլտը, պաշտամունքը նրա, այսինքն ընտանիքի, գոյութեան անհրաժեշտութեան համար, այնպէս էլ ընտանեկան դոյքը, սեփականութիւնը անբաժանելի, անխախտ պիտի անցնէ սերունդէ սերունդ միւկնոյն ընտանիքի շարունակութեամբ: Հասկանալի է, որ այսպիսի դէպքում ժառանգութեան գաղափարը մի խորթ բան է տիրապետող ընտանեկան սովորութեան իրաւական հայեացքներում: Քանի որ ընտանիքը շարունակում է իր գոյութիւնը նոյնութեամբ նոյն իսկ դարերի ընթացքում, բնականաբար նրա գոյքն ու սեփականութիւնն էլ, որոնք նրա գոյութեան հիմքն են կազմում, նոյնպէս զուգահեռաբար շարունակում է իր գոյութիւնը պահպանել: Փոխւում են ընտանիքի անդամները տարիների ընթացքում. մեռնում է տան նահապետը, սրան յաջորդում է աւագ որդին կամ հետեւեալ կրտսերը և այսպէս շարունակ, անընդհատ. բայց քանի որ միւկնոյն ժամանակ ընտանիքն, համայնքը մնում էր կանգուն, անբաժան, համայնական ընտանեկան սեփականութիւնն և գոյքն էլ մնում էր կանգուն, անբաժան, համայնական ընտանեկան սեփականութիւնն և գոյքն էլ մնում էր կանգուն, անբաժան: Ուրեմն համայնական ընտանեկան սեփականութեան գաղափարին միանգամայն խորթ է ժառանգութեան հարցը:

Ժամանակի ընթացքում սօցիալ-տնտեսական էվոլյուցիոնի շնորհիւ համայնական ընչական գաղափարը տարրալուծում է: Եւ ահա նահապետական գերդաստանը դիֆերենցիացիոնի է ենթարկւում: Սկսում է գերիշխել ինդիվիդուալիզմի, անհատականութեան սկզբունքը: Քանի որ տիրապետում էր բնական սնե-սութիւնն և հասարակական արտադրական յարաբերութիւնները դուրս չէին գալիս գերդաստանի, տան օջախի սահմաններից, միանգամայն տրամաբանական հետեւանքով անհրաժեշտ էր թւում և ընտանեկան համայնքի գոյութիւնը: Սակայն աւագ էր գալիս աշխատանքի բաժանումը, ու միանգամայն փոխւում է արտադրական յարաբերութիւնների ձևերը և հասարակական-տնտեսական կեանքում մտցնում է անհատական սեփականութեան գաղափար: Վերջինս յեղափոխականացնում է ամբողջ գերդաստանական կազմը և ի վերջոյ տարրալուծում է ընտանեկան համայնքի հիմքերը: Այդ անհատականութեան գաղափարը շատ բնորոշ ու շեշտակի աչքի է զարնում նահապետական գերդաստանների բաժանումների մօժեկներին:

Երբ հարց էք տալիս հայ գիւղացիներին, թէ ինչու են բաժանուում նրանց ընտանիքները, նրանք ձեզ մեծ մասամբ պատասխանում են, թէ հարսերը «անբարիշտ» են, թէ «իրար միս են ուտում», իրար հետ կուում են և այլն. մի խօսքով՝ բաժանման գլխաւոր պատճառը նրանք համարում են հարսերին: Անշուշտ գիւղացիներն այս դէպքում իրենք իրենց անկարող են հաշիւ տալ այդ բաժանումների իսկական, էական պատճառների վերաբերմամբ: Ակնհերե է. որ գերդաստանների բաժանումների պատճառը հարսերը չեն, նրանց կուսաիրութիւնը չէ, այլ այն անհատական գաղափարն ու աշխարհայեացքը, որ կամաց կամաց տրամաբանական անհրաժեշտութեամբ ճանապարհ է հարթել իր համար նրանց մտածողութեան, նրանց հասկացողութեան մէջ. թէ ինքն է տէրը, թէ ինքն է միայն օգտւելու իր մարդու աշխատանքով, բերած վաստակով: Այդ անհատական սեփականութեան գաղափարն է, որ դրտում է իւրաքանչիւր հարսին միշտ կուել, նախանձով վերաբերել դէպի տնակից միւս հարսերը, որոնք նոյնպէս քանի որ միևնոյն ընտանեկան համայնքում են, հաւասար կերպով օգտւում են իւրաքանչիւրն իր մարդու աշխատանքից, բերած վաստակից:

Ուրեմն երբ գերգաստանի մէջ հանդէս է դալիս անհատական սեփականութեան գաղափարը, բնական է, որ այդ գերգաստանի գոյութեան օրերը հաշւած պէտք է համարել: Եւ ահա տան մեծի մահաւմբ, իսկոյն տան միւս անդամները՝ որդիները, հօրեղբայրները սկսում են բաժանւել: Գերգաստանի սեփականութիւնը համարւում էր համայնական—ընտանեկան, որը կանգուն էր և իւր գոյութիւնը շարունակում էր անխախտ պահպանել, թէև մի շարք սերունդներ էին մեռնում և սրանց տեղը նոր ծնունդներ էին փոխարինում: Սակայն այժմ, անհատականութեան սկզբունքի համաձայն, գոյքն էլ պիտի անհատականար, սեփականութեան վրայ էլ պիտի տարածւէր անհատական աշխարհայեացքը: Ինչպէս որ գերգաստանն էր բաժանւում իր բաղկացուցիչ մասերի, ըստ այնմ էլ նրա գոյքն էր բաժանւում, նրա սեփականութեան իրաւունքներն էին բաժանւում:

Ի՞նչպէս բաժանել գոյքը, ո՞ւմ և որքան տալ—ահա այն հարցերը, որոնք ծագելու էին իւրաքանչիւր բաժանման դէպքում:

Այս հարցերին արդէն պատասխանում է ժառանգական իրաւունքը, որը, ինչպէս վերը նկատեցինք, ծնունդ է առել ու կազմակերպւել միմիայն անհատական սեփականութեան գաղափարի ծագումով: Այդ հիման վրայ մեզ շատ հասկանալի կըլինի, թէ ինչու ժառանգական իրաւունքը հայկական հասարակական կեանքի զարգացման պատմութեան մէջ խիստ անբաւարար ու

անմշակ ընտանոթիւն է կրում: Հայ հաւատական գերդաստանը մինչև անցեալ դարի վերջերը տեղ տեղ պահպանել էր իր գոյութիւնը. ուրեմն և ընտանեկան բաժանումները, պատմականօրէն նայած, համեմատաբար նորագոյն երևոյթներ են: Հետեալէս ժառանգական իրաւունքը հայերիս մէջ մնացել է ու հասել է մեզ իր զարգացման սկզբնական աստիճաններում: Սովորութիւնը, իւրաքանչիւր աղաթը, որ իրաւունքի աղբիւրն է համարւում, կարգաւորելով բաժանման դործողութիւնները և որոշելով իւրաքանչիւր ժառանգի հերթն ու ստանալիք մասը, գտնւում էր իր խմորման, իր գոյացման սրօցեսսում: Ուստի և ժառանգական իրաւունքն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է մեր հայկական սովորութիւնների էութիւնը վերլուծել:

II

Ժառանգական իրաւունքը, ոտք դնելով ժողովրդական սովորութիւնների մէջ, այնուամենայնիւ չի կարողանում խախտել այն զաղափարը, որ թագնւած էր ընտանեկան համայնական ընչքի գերդաստանի սեփականութեան անձեռմխելիութեան մէջ: Դա՝ ժառանգելու ազնատական սխտեմի սկզբունքն է. սկզբունք, որ տակաւին անաղարտ պահպանւել է մինչև օրս շատ հայաբնակ տեղերում: Ազնատական սկզբունքի հիման վրայ իգական սեռի դիժը դուրս էր գցւած ժառանգելու իրաւունքից: Քանի որ սովորութեական իրաւունքը միայն արնական գծով էր ընդունում ազգականութեան նշանակութիւնը, միայն արնական գծի մէջ էր տեսնում ընտանիքի, գերդաստանի յարատեւութիւնը. քանի որ ժողովրդի հասկացողութեամբ՝ միայն այր մարդը կարող էր նահապետի, գերդաստանի նախահօր կուլտն ու սերունդն շարունակելով, պահպանել ընտանիքի գոյութիւնն,—պարզ էր, որ ժառանգութիւնն էլ պիտի միայն արնական գծով ճանաչէր ժառանգների իրաւունքները: Կանայք իբրև օտար սերունդներից, օտար ընտանիքներից եկած, նմանապէս և չամուսնացած աղջիկները, որոնք ապագայում, ամուսնանալով, պիտի հեռանային իրենց հայրական կուլտից և մտնելու էին մի օտար գերդաստան, յարելու էին օտար նահապետական կուլտին, ծառայելու էին միանդամայն օտար գերդաստանի սեփականութեան ու ընչքի բարօրութեան, անշուշտ և բնականօրէն պիտի զրկէին ժառանգական իրաւունքներից: Կանանց զրկւած ժառանգական իրաւունքը մի ունիվերսալ, ընդհան-

րական երևոյթ է գրեթէ բոլոր ազգութիւնների ու ժողովրդների կուլտուրական պատմութիւնների մէջ: Դա միանգամայն հասկանալի է, երբ մենք նկատի առնենք, որ գրեթէ բոլոր ժողովրդները մասամբ արդէն անցել են այդ շրջանը, մասամբ էլ տակաւին մնում են նահապետական գերդաստանական կազմակերպութեան շրջաններում:

Մեր պատմութեան մէջ մի թանգագին վկայութիւն ունինք, որ ապացուցանում է, թէ հին Հայաստանում տեղական սովորութիւնների համեմատ ժառանգական իրաւունքների մէջ գերիշխում էր ազնատական այդ սկզբունքը: Բիւզանդական Յուստինիան կայսեր XXI Novella-յում յիշում է, որ Հայաստանում կանայք զուրկ էին այդ մարդկանց հետ հաւասարապէս ժառանգելու իրաւունքներից. «Et non secundam barbaricam gentem virorum, quidem esse sucecsiones tam parentum, quam fratrum et alterius generis milierum vero nequoquam»... Այդ հիման վրայ Յուստինիանը արգելում է այսուհետեւ հետեւել տեղական հայկական օրէնքներին և պահանջում է ենթարկւել միմիայն հռովմէական օրէնքներին, որոնք ընդունում են կանանց ժառանգական իրաւունքը. «... ut et apud armemios haec ipsa tenere quam etiam apud nos occasione sucecessionis feminarum et nullam esse differentiam masculi aut femini»...*) Սակայն այդ օտար հռովմէական իրաւունքը այնուամենայնիւ անկարող եղաւ խախտելու ազնատական սկզբունքը հայ ժառանգական իրաւունքից. մի սկզբունք, որ, պահպանւելով մինչև օրս ժողովրդի սովորութեան իրաւունքի մէջ, տակաւին իր ազդեցիկ դերն է խաղացել և խաղում է հայ իրաւունքի պատմութեան մէջ:

Ներկայ հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ ժառանգական հարցերի վերաբերմամբ բացարձակապէս տիրում է այդ ազնատական սկզբունքը: Իդական սեռի ժառանգները արականների հետ օրէնքը թէև հաւասար իրաւունքի տէր կը ճանաչէ, բայց սովորութիւնը առաջինները զրկած է իրենց իրաւունքներից. մեծ ամօթ ու անազնութիւն կը համարւի, եթէ հօր անցմանից յետոյ քոյր մի իր եղբայրներէն ժառանգութեան մասն խնդրէ, եթէ՝ մինչև անգամ ամենաթշուառ դրութեան մէջ էլ լինի ամուսնացածը: 1)

*) XXI Novella (536 an.)—De Armeniüs ut ipsi per omnia sequantur Romanorum leges.

1) Բէնսէ՝ Բուլանըխ—«Ազգագրական Հանդէս», գիրք. Ե. 6691 թ.

Ակներև է, որ այսպիսի պայմաններում հայ օրէնսդրական ժողովածուները կրելու էին իրենց վրայ սովորութեան իրաւունքի ազդեցութիւնը. սովորութիւն, որը հայկական իրականութեան մէջ կատարում էր պողիտիւ իրաւունքի դերը: Այդ ազնատական սկզբունքով է ամբողջապէս տոգորւած Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը, որը այս հարցում զուրկ չի եղել նաև Մովսիսական օրէնքների մասնակի ազդեցութիւնից, ինչպէս կը տեսնենք յետագայում: Մխիթար Գօշին յայտնի է ժառանգումն միմիայն ըստ ազնատական սկզբունքի և այն էլ երբեմն լոկ առնական գծով: «Այլ զի սերմն ոչ է հօրն՝ ոչ ժառանգէ», ¹⁾ կամ «Այլ զկնի մահու, թէ ինքն ոչ հաստատեաց, ազգականքն ՚ի տոմէ և ոչ հեռաւորքն ժառանգեն»: ²⁾ Մի այլ տեղ Դատաստանագիրքը ասում է. «Հեռաւոր ընտանւոյ ոչ հրամայէ, և զցեղ հօրն առնէ ժառանգ և ոչ մօրն»: ³⁾ Նոյն իսկ մեռնողի պսակւած դստեր որդին սկզբունքով զրկւած էր ժառանգութիւնից, «զի իւր սերմն դուստրն է և ոչ որդի դստերն»: ⁴⁾

Նաև այնպիսի Դատաստանագիրք, ինչպիսին է Ասորա-Հռովմեակացը, որը յայտնի էր հայ ձեռագիրների մէջ Նոստիանոն անունով և բաւականին գործառնութիւն ունէր ըստ երևոյթին հայկական Դատաստանական հիմնարկութիւններում, կրում է իր մէջ նոյնպէս այդ ազնատական սկզբունքի հետքերը:

Մինչդեռ յիշեալ Դատաստանագրքի մէջ զետեղւած այն յօդւածները, որոնք վերաբերում են ըստ կտակի ժառանգութեան կանոններին, խմբազրւած են միանգամայն հռովմէական օրէնքների հետևողութեամբ, այն է՝ կօգնատական սկզբունքի գերակշռութեամբ. ընդհակառակն նոյն Դատաստանագրքի այն յօդւածները, որոնք վերաբերում են անկտակ ժառանգութեան հարցին, շարադրւած են, միանգամայն պահպանելով ազնատական սկզբունքն, և մեծ նմանութիւն ունեն Մովսիսական օրէնքներին: Այս երևոյթի բացատրութիւնը խիտտ պարզ է: Ասորա-Հռովմէական Դատաստանագրքի մէջ անդրադարձել է երկու սկզբունքների փոխադարձ պայքարը. մի կողմից՝ կօգնատական, որ յատուկ էր հռովմէական իրաւունքի նօրմերին, իսկ միւս կողմից՝ ազնատա-

¹⁾ Մխիթար Գօշ. Դատաստանագիրք Հայոց. հրատար. Վահան վրդ. Բաստամեանի. || մասն («Աշխարհական օրէնք»), գլուխ ԿԲ.

²⁾ Մխ. Գօշ. Դատաստանագիրք հայոց, մ. II, գլ. 75.

³⁾ Ibid. մ. II. ԿԲ.

⁴⁾ Ibid.

կան սկզբունքը, որ տիրապետում էր ժողովրդի սովորութեան իրաւունքի նորմերում: Այդ իատաստանագրքի անյայտ հեղինակները ժառանգական իրաւունքի յօդւածները կազմելիս, կտակով ժառանգութեան վերաբերեալ բոլոր իրաւունքները խմբագրել են, իւրացնելով հռովմէական օրէնսդրութեան սկզբունքները, որոնք անհրաժեշտ էր նրանց կարծիքով և կարելի էր ներմուծել տեղական իրաւաբանական հայեացքների մէջ, իսկ անկտակ ժառանգութեան վերաբերեալ օրէնքները ստիպւած էին մասամբ համաձայնեցնել գոյութիւն ունեցող իրաւական նորմերին, իբրև իրական պօղիտիւ կանոններին, որոնց վերացումն ժողովրդական դարևոր հաստատւած սովորութիւններից միանգամայն անհնարին էր:

Ահա այս ազնատական սկզբունքով է բնորոշւում հայոց ժառանգական իրաւունքը. մի սկզբունք, որ կարմիր թելով անցնում է հայոց թէ՛ գրաւոր օրէնքների և թէ՛ սովորոյթների միջով:

III

Այժմ դիտենք, թէ ի՞նչ յաջորդութեամբ է կատարում ժառանգական իրաւունքը ընտանիք կազմող ազգականների մէջ, երբ մեռնում է տանտէրը, ընտանիքի հայրը և ժառանգութիւնը թողնում է առանց որևէ կտակի: Ինչպէս վերը մի անգամ յիշել ենք, ժառանգական իրաւունքը հետևանք է գերդաստանի, համայնական ընտանիքի դիֆերենցիացիօնի. ժառանգական իրաւունքը ասպարէզ է գալիս ժողովրդի հասարակական յարաբերութիւնների մէջ, երբ համայնական ընտանիքի անդամները նահապետի մահւամբ բաժանում են իրար մէջ գերդաստանի ամբողջ գոյքը: Բայց քանի որ ընտանեկան այդ տեսակ համայնական կազմակերպութիւնները գոյութիւն են ունեցել մինչև վերջին ժամանակները և մենք ներկայումս ականատես ենք այդ կազմի իսպառ տարրալուծման պրօցեսսի վերջին աստիճաններին, ուստի և ժառանգական իրաւունքի նորմերը սովորութեան իրաւունքի մէջ գտնւում են այժմ իրենց զարգացման սկզբնական աստիճաններում և այնուհետև կանգ առել, սառել են առանց յառաջադիմելու: Այստեղ մեծ դեր են խաղացել կիրառող պետական օրէնքները, որոնք հալածելով, սովորութեան իրաւունքը, սկսել են միանգամայն իրենց նորմերով ու իրաւաբանական ոգով դեկավարել ժողովրդի մէջ ծագող ժառանգական յաջորդութեան հարցերը: Զարմանալի չէ, որ ժառանգական սովորութեան իրաւունքի այդ մասը հետազօտելիս, հանդիպում ենք մեծ դժւարութիւնների: Այդ ժառանգական իրա-

ւունքը, կանգնած լինելով իր զարգացման սկզբնական աստիճանների վրայ, չներկայացնելով իրենից մի համօրէն երևոյթ, յաջորդութեան հարցի վերաբերմամբ կրում է խիստ անորոշ, խառնակ ու խայտարխետ բնաւորութիւն. այստեղ կը տեսնենք, որ ժողովրդի սովորութիւններն այդ հարցի վերաբերմամբ խիստ կերպով ազդել են կանոնական իրաւունքի նօրմերից, նմանապէս և շրջապատող հարկան ազգերի ժառանգական յաջորդութեան սովորութիւններից:

Ահա թէ ինչու զանազան հայաբնակ վայրերում ժառանգական յաջորդութեան հարցերը շատ անգամ իրարից տարբերում են ժողովրդի սովորութիւնների մէջ և չեն ներկայացնում մի ընդհանուր, իրաւական գոյն կրող բնաւորութիւն: Ամենայն դէպս, նկատելի է այդ սովորութիւնների մէջ մի ընդհանուր ղեկավարող սկզբունք, որն ըստ կարելոյն խստիւ պահպանւում է, ժառանգական յաջորդութեան վերաբերեալ հարցերը լուծելիս:

Դա աշխատանքի սկզբունքն է, որ կարմիր թելով անցնում է ընտանեկան գոյքի բաժանման դէպքերում և այդ բաժինների տէր լինելու իրաւունքի մէջ: Այստեղ ընտանիքի իրաւագօր անդամները հօր մահից յետոյ հանդէս են գալիս իբրև ժառանգներ, որոնք աշխատանքի ներկայացուցիչներ են և ընտանեկան գոյքի, հարստութեան աւելացման մասնակիցներ:

Բայց և այնպէս փորձենք գտնէ մօտաւորապէս պարզաբանել և գտել ժողովրդական սովորոյթների մէջ կիրաւող ժառանգական յաջորդութեան կարգերը, որոնց հիման վրայ կարելի կը լինի մի որոշ գաղափար կազմել, թէ ինչպէս է նայում ժառանգական սովորութեական իրաւունքը ժառանգների յաջորդականութեան հարցի վրայ:

Ժառանգական իրաւունքի առաջի պայմանն է, որ ժառանգողները լինեն մեռնողի արիւնակից ազգականները: Սրանք ըստ յաջորդութեան բաժանւում են գլխաւորապէս 3 կարգի:

Ժառանգողների առաջին կարգին պատկանում են մեռնողի որդիքը, իսկ վերջինների բացակայութեան դէպքում թոռները. այսինքն ուղղակի գծով վայրնընթաց ազգականները:

Երկրորդ կարգը կազմում են մեռնողի հայրը, հարազատ եղբայրները և հարազատ եղբայրների որդիները:

Երրորդ կարգին պատկանում են մեռնողի հօրեղբայրը, հօրեղբօր որդիները և հօրեղբօր որդիների որդիները:

Այնուհետև այդ վերոյիշեալ երեք կարգերի բացակայութեան դէպքում հանդէս են գալիս միւս մօտիկ ազգականներն ըստ ազնատական գծի: Վերոյիշեալ յաջորդական կարգերից կարելի է

եզրակացնել, որ անգաւակ մեռնողի գոյքը անցնում է գլխաւորապէս վերնընթաց գծով ազգականներին, նախ ուղղակի և ապա կողմնակի:

Այդ կարգերի բաժանումն յենք փորձեցինք ուրաւագծել մօտաւորապէս, քանի որ սովորութեական իրաւունքի մէջ նկատում ենք բազմաթիւ մասնակի շեղումներ, որոնք առաջ են գալիս կենսական հասարակական պայմաններից: Ախալցխայի և մի քանի այլ տեղերում հօր մահւանից յետոյ հաւասար իրաւունքով ժառանգներ են համարւում ոչ միայն որդիները, այլ և հօրեղբայրները և վերջինների որդիները, եթէ դրանք բոլորը միասին ապրելիս են եղել մի տանիքի տակ և կազմել են մի գերդաստան: Բոլոր այդ ժառանգները հաւասար մաս են ստանում ընդհանուր համայնական գոյքից: ¹⁾ Այս դէպքում ժառանգական յաջորդութեան կարգը փոփոխւում է շնորհիւ աշխատանքի սկզբունքի ներկայութեանը: Իսկ մի քանի տեղերում էլ, ինչպէս Բուլանըխում²⁾ հայրը որդոց ժառանգութեան մէջ բաժին չունի. բայց կենդանի մնացած միւս որդիները պարտաւոր են ցմահ պահել նրան ³⁾:

Այն հանգամանքը, որ ժառանգական իրաւունքը պատկանում է գլխաւորապէս արական սեռի ժառանգողներին, այնուամենայնիւ մեզ թոյլ չի տալիս եզրակացնելու, որ մեռնողի մահւամբ բոլոր կանայք զրկւում են իրաւունքներից և միայն արու ժառանգները տիրանում են իրանց իրաւունքներին: Այսպիսի դէպքերում ժողովրդական սովորութեական իրաւունքը պահպանում է մի շարք նօրմեր, որոնք որոշ չափով ապահովում են մեռնողի ընտանիքին պատկանող կանանց տնտեսական դրութիւնը: Կանայք, զրկւած լինելով ժառանգական իրաւունքներից, օգտւում են միայն կենսական ապրուստի իրաւունքներով: Ժառանգները պարտաւոր են իրենց այրի մօրը մինչև մահ պահել և ապրուստի միջոցներ հայթհայթել: Նմանապէս են վարւում և իրենց քոյրերի հետ, որոնց պարտաւոր են պահել տանը ու կերակրել մինչև մարդու գնալը. իսկ եթէ քոյրերը արդէն ամուսնացած են, ոչինչ չեն տալիս, ասելով «կտոր մի հաց գտէր է, գնացէր յետև»:

Սակայն պատահում են դէպքեր, երբ իզական սեռն էլ է օգտւում ժառանգական իրաւունքներից: Բուլանըխում կանայք ուղղում են իրենց հօր ժառանգութիւնը տիրանալ. 1) երբ հօր արու ժառանգ միանգամայն չի մնացել, 2) երբ մերձաւոր ազգական էլ

¹⁾ Матеріалы для изученія эконом. быта государств. крестьянъ Закавказск. Края, т III, ч. 2, стр. 94.

²⁾ Բենսէ՝ Բուլանըխ—«Ազգագր. Հանդէս», 1899, գիրք Ե.

չունենալով, ժառանգութիւնը պիտի անցնի գերդաստանի հեռաւոր ճիւղի մի կամ երկու անդամներին: ¹⁾

Արդ հարց է ծագում, թէ ինչ իրաւական յարաբերութիւններ են ստեղծուում կնոջ մահւամբ: Ինչպէս յայտնի է, ամուսնացած կանայք ունեն անձնական սեփականութիւն, որ յայտնի է արևազին անունով և բաղկացած է այն գումարներից, որոնք կազմել են հարսանիքին ստացւած բոլոր դրամական նւէրներից և ընծաների վաճառումից: Այդ գումարն անձեռնմխելի է, որի վրայ ոչ մի իրաւունք չունի կնոջ ամուսինը, եթէ նոյն իսկ սարափանւած է գերդաստանից, այսինքն իր հօր տանից կամ եղբայրներից: Կնոջ մահից յետոյ արնագինը մնում է մարդուն, որպէս մի առանձին սեփականութիւն, որի վրայ իրաւունք չունի տան ոչ մի անդամը: Իսկ մարդու մահից յետոյ էլ արնագնի վրայ ժառանգական իրաւունք են ձեռք բերում զաւակները և այն էլ այսպէս. այդ գոյքի երկու մասը պատկանում է տղայ ժառանգներին, իսկ մի մասը աղջիկ ժառանգներին: ²⁾ Բայց եթէ կինը վախճանւում է այն ժամանակ, երբ մարդը անբաժան է հօրական տանից, արնագնի վրայ ժառանգական իրաւունք ունի ոչ թէ ամուսինն, այլ միայն զաւակները, որոնցից տղայքը նմանապէս ստանում են երկու մաս, իսկ աղջիկները մի մաս ³⁾:

Դառնանք խորթ որդիների ժառանգական իրաւունքին: Համամայր որդիները արնագնի վերաբերմամբ նոյն իրաւունքներով են օժտւած, ինչ որ վերը յիշեցինք. իսկ համահայր որդիներից իւրաքանչիւրն իրաւունք ունի միմիայն իր հարազատ մօր արնագնի վրայ, բացի ի հարկէ այն իրաւունքից, որ նրանք ունեն հաւասար բաժիններ ստանալու իրենց հայրական կարողութիւնից: ⁴⁾ Այն խորթ որդին, որն իր խորթ հօր տանը աշխատել է հաւասար չափերով իր խորթ եղբայրների, այն է՝ իր խորթ հօր հարազատ զաւակների հետ, և մասնակից է եղել ընտանեկան գոյքի յաւելմանը, սովորոյթի համաձայն նոյնպիսի ժառանգական իրաւունքներ է վայելում իր խորթ հօր թողած ժառանգութեան վերաբերմամբ, ինչպէս և մեռնողի հարազատ զաւակները՝ իր խորթ եղբայրները: Նմանապէս այդ խորթ որդին հանդէս է գա-

1) Անդ.

2) Велинскіи. Народно-юридическіе обычаи Закавказ. армянъ, стр. 33.

3) Եր. Լալայեան Զաւախք, եր. 179.

4) Անդ 180 երես և նոյնի—Բորչալի գաւառ, «Ազգագրական Հանդէս», գիրք X, 1903 թ. եր. 129.

լիս իբրև միակ ուղղակի ժառանգ իր խորթ հօր թողած գոյքի, եթէ ասպարիզի վրայ չկան հարազատ արու զաւակներ, իսկ եթէ կայ մի հարազատ դուստր, այն ժամանակ այդ խորթ զաւակը ստանում է թողած ժառանգութեան միայն մի կէս մասը:

Սակայն երբ խորթ որդին իր հօր տանը ապրել է շատ քիչ ժամանակ, նա արդէն չի համարուում ժառանգ, այլ ընդհանուր գոյքի բաժանման միջոցին կարող է ստանալ միմիայն իր աշխատած մասը:¹⁾

Ժառանգական իրաւունքը սովորաբար անցնում է ոչ—արիւնակից ազգականներին, օտար մի սերնդի, օրինակ՝ սնկեալուքեան միջոցով: Երբ ընտանիքը անժառանգ է, այսինքն բացակայում են մերձաւոր ազգականներ, տնփեւան է հանդէս գալիս իր իրաւունքներով և ժառանգում է աներօջ անշարժ ու շարժական գոյքը:²⁾ Նմանապէս ոչ—արիւնակից ժառանգների շարքումն են դասուելու որդեգիրները: Որդեգրած որդին ժառանգութեան իրաւունք ունի որդեգրողի միայն շարժական կայքի վրայ:³⁾

Կայ և մի այլ հարց, թէ ինչ չափով հայոց սովորութեան իրաւունքն ընդունում է ներկայացական սկզբունքը—ius representationis: Այդ հարցը շատ անորոշ ու անզարգացած է հայկական իրաւունքի մէջ: Ընտանեկան ժառանգական գոյքի բաժանման միջոցին գլխաւորապէս ուշադրութեան էին առնում, թէ ընտանիքի այս կամ այն անդամն ինչ չափով մասնակից է եղել համայնական գոյքի յաւելմանը: Բայց որովհետեւ մեռնողի եղբոր որդիները, որոնց հայրը վախճանւել էր առաջ, քան այդ ժառանգութիւն թողնող հօրեղբայրը, շատ անգամ հաւասար կերպով իրենց մեռնող հօրեղբոր հետ միասին մասնակից են եղել գերդաստանի ընդհանուր գոյքի յաւելմանը, ուստի և միշտ ըստ սովորութեան իրաւունքի, սրանք էլ ժառանգութիւնից ստանում են հաւասար բաժիններ իրենց միւս կենդանի մնացած հօրեղբայրների ու սրանց զաւակների հետ, ինչպէս դա մենք առիթ ունեցանք տեսնելու Ախալցխայի օրինակում (տես 12 եր.): Այս վերջին սովորոյթն անշուշտ հակասում է ներկայացական սկզբունքին, որի հիման վրայ միւսնոյն ազգակցական գծի մի քանի ներկայացուցիչները իրաւունք ունեն ստանալու ժառանգութիւնից միայն այն մի մասը, որ ստանալու էր նրանց ծնողը, եթէ սա

1) Зелинский. Народно-юридические обычаи Закавказья армянъ, եր. 31.

2) Եր. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 180: Բենսէ—Բուլանըխ՝ «Ազգագրական Հանդէս», 1899, գ. Կ, եր. 155.

3) Եր. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 180. նաև Зелинский.

վախճանւած չլինէր ժառանգութիւն թողնող եղբօրից առաջ: Սակայն վերջերս շնորհիւ կիւեարւող քաղաքացիական օրէնքների, ներկայացուցչական սկզբունքը սկսում է տեղ բռնել ժողովրդի իրաւաբանական հայեացքների մէջ: Այդ ներկայացուցչական օրէնքը *ius representationis*—նոյնպէս բացակայում էր հին հռովմէական օրէնքներում, միայն XII Տախտակների (XII Tabulae) յայտարարումից յետոյ, շնորհիւ պրէտորական իրաւունքի, այդ օրէնքը սկսեց ճանապարհ հարթել ժառանգական իրաւունքի մէջ:

IV

Ծանօթանալով ժողովրդական սովորոյթների մէջ տիրապետող ժառանգական իրաւունքի յաջորդական կարգերի հետ, այժմ վերլուծենք այն ժառանգական իրաւական նօրմերը, որոնք մուծւած են հայ դատաստանագրքերի մէջ՝ գլխաւորապէս Մխիթար Գօշի դատաստանագրքի և մասամբ Ասորա-Հռովմէական օրէնսդրքի, որոնք հայկական իրաւական հիմնարկութիւններում մեծ գործածութիւն էին գտած: Համեմատելով հայ ժողովրդի սովորութեան ժառանգական իրաւունքը յիշեալ Դատաստանագրքերի գրաւոր օրէնքների հետ, կը տեսնենք, որ վերջինները խիստ ազդւած են եղել ժողովրդական տիրող սովորոյթներից և ստիպւած են եղել մասամբ իւրացնել այն ոգին, որը տիրապետում էր ռամկական իրաւաբանական հայեացքներում անկտակ ժառանգութեան վերաբերմամբ:

Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի բոլոր քաղաքացիական օրէնքները, որոնք վերաբերում են ժառանգական իրաւունքին, սահմանում են հետեւեալ յաջորդական կարգը:

Հօր մահւամբ ժառանգում են նախ եւ առաջ որդիները. նըմանապէս դսերք, որոնք տանն են և տակաւին մարդու չեն գընացել: ¹⁾

Այստեղ առաջի հայեացքից անատական սկզբունքը դուստրների ժառանգութեամբ կարծես մի տեսակ խախտւում է: Մխիթար Գօշը, թերեւ ինքն էլ խոստովանում է այդ, քանիցս կրկնելով իր յօդւածների մէջ, թէ Մովսիսական օրէնքների և այլ օտար կանոնների մէջ դուստրների իրաւունքները ժառանգութեան

¹⁾ Մխիթար Գօշ՝ Դատաստանագիրք հայոց՝ հրատ. Վահան վրդ. Բաստամեանի. մասն II, գլ. գլ. ԿԲ, ԿԳ, ԴԶ.

վերաբերմամբ սահմանափակված են, բայց թէ ինքն աւելի օրինաւոր ու շիտակ է համարում չգատել որդիների ու դուստրների ժառանգական իրաւունքները: ¹⁾

Այս դէպքում մենք տեսնում ենք բիւզանդական իրաւունքի ազդեցութիւնն հայկականի վրայ (տես Յուստինիանի XXI Novella-ն):

Բայց, ինչպէս կարելի է եզրակացնել մեր Դատաստանագրքի յօդաձևերից, բիւզանդական այդ ազդեցութիւնն չէր հասել լիովին իր նպատակին: Երևի Մխիթար Գօշը, անսնկով, որ հայերի մէջ խիստ արմատացած է եղել ազնատական սիստեմը, կամեցել է մի տեսակ հաշտեցնել իր Դատաստանագրքի յօդաձևերը ժողովրդական սովորութիւնների հետ: Ուստի մի կողմից հաւատացնելով որդիների ու տանը մնացած դուստրների իրաւունքները ժառանգութեան վերաբերմամբ, միւս կողմից էլ առաջ է բերում սահմանափակումներ ամուսնացած դուստրների նկատմամբ, սրանց զրկելով հօր ժառանգութիւնն ձեռք բերելու լիակատար իրաւունքից. «իսկ արտաքս գնացեալն և առն եղեալն, այլ ոչ կարեն ժառանգ լինիլ», ²⁾ վասնզի վերջիներէս ժառանգական իրաւունքով հօրական գոյքը անցնելու է արդէն մի այլ ազգակցական գծին և այդպիսով ոտնձիգ կարող է լինել ազնատական սկզբունքը, «զի մի ժառանգութիւնս յօտարս ելցէ»: ³⁾ Այդ հիման վրայ ամուսնացած դուստրները համարւում էին եղբոր կէսը, այսինքն իւրաքանչիւր պսակւած աղջիկ իրաւունք ունէր հօրական ժառանգութիւնից ստանալ միմիայն բաժին, այն էլ երկու անգամ պակաս, քան հղբայրը. «Երկու դուստր առն եղեալքն միոյ որդւոյ առցէ բաժին»: ⁴⁾

Թէ ինչու ամուսնացած դուստրը երկու, երեք, չորս և այլն անգամ պակաս պէտք է ստանայ, Մխիթար Գօշը հիմնւում է Ս. Գրքի վրայ և ասում. «զի կին ըստ կիսոյն անուանի մարմնոյն»: ⁵⁾

Դուստրների ժառանգական իրաւունքի պաշտպանութեան բացառութիւնն Դատաստանագիրքը փորձում է տալ, 'ի հարկէ, քրիստոնէական ոգու համաձայն: Պսակւած աղջիկները, հեռանալով հօր տանից, արդէն վերցրած են լինում սովորաբար իրենց հարսանեաց բաժինը (օժիտ և այլն), ուստի «զսոտա հաւասարա-

1) Մխ. Գօշ, ibid.

2) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք մ. II, գլ. ԿԲ.

3) Ibid.

4) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք մ. II, գլ. ԿԲ, ԿԳ, ԿԵ, ՂԶ.

5) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք. մ. II, գլ. ԿԳ.

բաժինն զկնի մահու հօրն չէ արդարութիւն»։ Իսկ բոլորովին զըրկել աղջիկներին, նման Մովսիսական և այլ «հեթանոսական» օրէնքների, և մանաւանդ չամուսնացածներին, ժառանգական իրաւունքից—դա նոյնպէս անարդարութիւն է համարւում, որովհետեւ դուստրներին համար աւելի դժւար է ապրել, քան թէ որդիներին. «և այդպէս ամենեցուն հաւասարութիւն եղիցի և տկար ազգն խնամեացի և մի նւազ լիցի.»¹⁾ «Հաստատի ըստ այսմ որդւոց և դստերաց հաւասար լինել ժառանգութիւնն հօր, ըստ որում և Աստուած զոյգ ետ զժառանգութիւն արքայութեան արանց և կանանց»²⁾

Երկրորդ կարգը ժառանգութեան մէջ, եթէ չկային ուղղակի գծով ժառանգներ՝ որդիներ, թոռներ, գալիս էր մեռնողի եղբօրն, եթէ միայն սա զաւակի տէր էր։ Հակառակ դէպքում այդ կարգը նա ստիպւած էր զիջանել մեռնողի ամուսնացած դստեր, եթէ վերջինս ունէր զաւակներ. «Իսկ թէ առն լեալ դուստրն կամիցի իւրօք ծննդոքն և արամքն գալ և հայրենիս ժառանգել, նոցա լիցի և մի եղբօրն»։ Սակայն զրկւելով ժառանգութիւնից, մեռնողի եղբայրն այնուամենայնիւ ստանում է որոշ մաս, այն է 1/6-ը թողած ժառանգական ընչքից։³⁾ Այս յաջորդութեան երկրորդ կարգը միանգամայն պարզ տողորւած է ամբողջապէս ազնատական սկզբունքով։

Երրորդ կարգը պատկանում էր մեռնողի հօրեղբօր, իսկ երբ ողջ է հայրը, սա է ժառանգում։⁴⁾

Վերջին կարգը, միւս կարգերից ներկայացուցիչների բացակայութեան դէպքում, հասնում էր ֆնացած ազգականներին «ի ցիղէ հօրն»։ Այստեղ ժառանգական իրաւունքը տարածւում է «ընտանիքի մերձաւորների»—արականների վրայ մինչև չորրորդ աստիճանը։⁵⁾

Այս բոլոր կարգերից յետոյ արդէն, երբ բացարձակապէս չկայ այլ ևս որեւէ ժառանգ, ժառանգութեան հարցի որոշումը թողնւում էր դատաւորների հայեցողութեանը⁶⁾։

Չնայած, որ Մխ. Գօշի Դատաստանագրքում ընդունւած ժառանգական իրաւունքի յաջորդութեան այս չորս կարգերը որոշ

1) Ibid մաս II, գլ. 22.

2) Մխ. Գօշ. մաս II, գլ. 49.

3) Մխ. Գօշ. մաս II, գլ. 46.

4) Մխ. Գօշ, մաս II, գլ. 46.

5) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մ. II, գլ. 46, 49.

6) Ibid, գլ. 46.

չափով ձգտում են պահպանելու, ինչպէս տեսնում ենք, ժողովրդական սովորոյթների մէջ տիրող իրաւաբանական հայեացքները, այնուամենայնիւ ակներեւ է, որ Մխիթար Գօշի իրաւաբանական հայեացքների վրայ այդ հարցում զգալի ազդեցութիւն են թողել մովսիսական օրէնքները: Այդ փաստը հանապազ հէնց ինքը Մխիթար Գօշը ակամայից զանազան նախադասութիւնների մէջ խոստովանում է:

Ելից գրքի Ի (հ 1—11) հատւածներում Մովսէս մարգարէն այսպէս է սահմանադրում երրայական ժառանգական իրաւունքը, որ նոյնպէս յաջորդում է 4 կարգով.

1 «Այր ոք եթէ մեռանիցի և ուստր ոչ գուցէ նրա, տացէ զժառանգութիւն իւր դստեր իւրում».

2. «Եւ եթէ ոչ գուցէ դուստր, տաջիք զժառանգութիւն նորա հօրեղբօր իւրոյ».

3. «Եւ եթէ ոչ գուցեն նրա եղբայրք, տաջիք զժառանգութիւն նորա հօրեղբօր իւրոյ».

4. «Եւ եթէ ոչ գուցեն եղբայրք հօր նորա, տաջիք զժառանգութիւնն ընտանւոյ մերձաւորի իւրոյ. ի ցեղէ նորա ժառանգեսցէ զնորայն»:

Ուրեմն մովսիսական օրէնքը, ինչպէս և Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը, զանազանում է ժառանգների 4 կարգ: Առաջին կարգի ժառանգներին պատկանում են որդիքը, այսինքն նախ և առաջ տղայքը և միայն սրանց բացակայութեան դէպքում հանդէս են գալիս դուստրները: Երկրորդ կարգն են կազմում եղբայները, բայց և ոչ քոյրերը. յաջորդութեան երրորդ կարգումն են հօրեղբայրները, բայց ոչ հօրաքոյրերը և վերջապէս 4-րդ կարգին են պատկանում մնացեալ ազգականներն, այն էլ ըստ կարելոյն մերձաւոր աստիճանի:

(Կը շարունակւի)

են Դաւթին: Հարկաւոր դէպքում մեր դիւցազներն ևս չեն խոր-
շում նախնական բիրտ դէնքը բանեցնել, այն է պատահած ծառը,
սովորաբար բարտի, արմատահան են անում և ուսերին դրած
ընկնում թշնամիների կամ գազանների ետեից:

ՀԱՅ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

IV*)

Թէ հայ Դատաստանագրքի և թէ մովսիսական օրէնքների
ժառանգական իրաւունքի համեմատական վերլուծումից կարելի
է եզրակացնել, որ ժառանգական յաջորդութեան առաջի երեք
կարգերը հիմնւած են այն սկզբունքի վրայ, որ ժառանգումն անց-
նում է ուղղակի գծով. այսինքն ժառանգութեան իրաւունքը
պատկանում է նախ մեռնողի զաւակներին, ապա մեռնողի հօր
զաւակներին և վերջապէս մեռնողի հօր հօրը (պապի, մեծ հօր)
զաւակներին: Այս տեսակ յաջորդութիւնը յայտնի էր հռովմէա-
կան իրաւունքի մէջ ասորիճանական ժառանգումն successio gra-
duum անունով:

Այնուհետեւ թէ Մխ. Գօշի Դատաստանագրքի և թէ Մովսի-
սական իրաւունքի օրէնքներում պարզօրէն չի որոշւած և ինքն-
ըստինքեան չի պարզաբանւած ազնատների ու կօզնատների փո-
խադարձ յարաբերութիւնները ժառանգական հարցերի վերաբեր-
մամբ: Սակայն յաջորդութեան երկրորդ և երրորդ կարգերի հի-
ման վրայ կարելի է եզրակացնել, որ մեռնողի քոյրերի և հօրա-
քոյրերի հեռացումով ժառանգական իրաւունքից, զրկւում են
ժառանգական իրաւունքից և սրանց զաւակները և այլն: Ընդհա-
կառակն յաջորդութեան առաջին կարգի ժառանգների իրաւունքի
հիման վրայ կարելի է եզրակացնել, որ դուստրներին ճանաչելով
ժառանգներ, օրէնքը eo ipso ճանաչում էր նաև դստերց զաւակ-
ներին, թոռներին իբրև ժառանգներ: Ահա թէ ինչպիսի մեծ նմա-
նութիւն կայ Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի և մովսիսական
օրէնքների իրաւաբանական հայեացքներում:

*) Տես Ազգ. Հանդէս XV գիրք:

Հիմնելով ազնատական սկզբունքի վրայ, ակներև է, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը միանգամայն արգելում է ժառանգութեան իրաւունք տալ կանացի գծով. «նչ եղբայր մօրն (մեռնողի) և ոչ որդի նորա և ոչ որդի քուերն և ոչ մօրքոյր և ոչ նորին որդի կամ հօրքոյր կամ ժառանգեն և կամ մասնաւորեն», այլ կարող են ժառանգ նշանակել միմիայն կտակի զօրութեամբ, երբ նրանք այդտեղ հանդէս են գալիս, ոչ թէ հիմնելով ազգականութեան իրաւունքի վրայ, այլ լոկ իբրև օտարներ¹⁾։

Խորթ զաւակները նոյնպէս դասուում են սոյն ազգականների շարքը, որոնք ոչ մի իրաւունք չունեն ժառանգութիւն ստանալու, «զի սերմն ոչ է հօրն՝ ոչ ժառանգէ»։ Եւ եթէ խորթ զաւակը ապրել է իր հօր տանը ու աշխատել է, այն ժամանակ նա «իբր վաճկանի առցէ վարձ և ոչ մասն»²⁾։ Մինչև իսկ մեռնողի մայրը, քոյրը, կինը զրկւած էին ժառանգութեան իրաւունքից, բայց միայն կարող էին ստանալ «մասն» ընդհանուր գոյքից. մայրը ստանում էր «երեք թասու» ($\frac{1}{8}$ մասը գոյքի), կինը — «դանգ» ($\frac{1}{6}$ մասը), քոյրը — «դանգ և կէս» ($\frac{1}{4}$ մասը)³⁾։

Երկրորդ ամուսնութիւնից ծնւած որդիներն ու աղջիկները ժառանգութեան բաժնում ստանում էին համեմատաբար առաջին ամուսնութիւնից ծնւած զաւակների հետ նւազ չափով։ Այստեղ նոյն կարգերն էին ի նկատի առնւում, ինչ որ խորթերի ժառանգական իրաւունքի մէջ⁴⁾։

Շատ հետաքրքիր է, թէ ինչպէս էր նայում Դատաստանագիրքը այն ծնունդների իրաւունքի վրայ, որոնք հօր մահւան միջոցին տակաւին մօր արգանդումն են լինում։ Երբ կինը յղի է և հայրը վախճանւում է, դատաւորները պարտաւոր են հսկելու ծննդաբերութեան վրայ, «ակն կալցին ծննդեան»։ Եւ երբ ծնւի մանուկն, սրան, իսկական ժառանգ համարելով, հաստատել իր իրաւունքների մէջ։ Նոյնպէս ժառանգ է հռչակւում նորածինն, երբ սա ծնւում է հօր մահւան վայրկեանին։ Այս վերջին դէպքերում կենդանի մնացած ազգականները կարող են ժառանգել իրենց հասանելիքը միմիայն այդ մանկանից և ոչ թէ անմիջապէս վախճանւածից։ Մօր մահւան դէպքերում, երբ դա տեղի է ունենում ծննդաբերութեան միջոցին կամ յետոյ, մանուկը ժառանգում է մօրը և մանկանից արդէն կարող են ժառանգել միւսները, նոյն իսկ հայրը⁵⁾։

1) Մխ. Գոշի Դատաստանագիրք, մ. II, գլ. ԿԲ.

2) Մխիթ. Գոշի դատաստանագիրք մ. II, գլ. ԿԳ.

3) Անդ. մ. II, ԿԲ.

4) Անդ. մ. II, ԴԶ.

5) Անդ. մ. II, ԴԷ.

Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի յօդաձևերից, որոնք վերաբերում են ընտանեկան իրաւունքին, պարզ երևում է, որ կինն էլ ունէր որոշ ընչական իրաւունքներ, այն էլ միմիայն իր բերած բաժնի ու ստացած ընծաների՝ «պոռոգի» ու «երեսաց տեսոյ»-ի վրայ։ Արդ, ինչ զրութեան մէջ էր ընկնում կնոջ այդ սեփականութիւնն ամուսիններից որեւէ մէկի մահւամբ։ Մարդու մահւամբ անդաւակութեան դէպքում յանձնւում էր կնոջը իր պատկանելիք սեփականութիւնն¹⁾։ Այժմ պարզենք, թէ ինչ հետեանքներ էին առաջ գալիս ժառանգական իրաւունքի մէջ կնոջ մահւամբ։ Այստեղ գլխաւորապէս դեր էր խաղում այն հանգամանքը, թէ արդեօք ամուսինները զաւակի տէրեր էին, թէ ոչ։ Եթէ կային որդիք, այն ժամանակ ամբողջ մօրական կարողութիւնը անցնում էր սրանց, ճիշտ այնպէս, որպէս և հօրականը։ Ընդհանրապէս կնոջ մահւամբ սրա ընչքի վերաբերմամբ ժառանգական իրաւունքն նոյն ծաւալով էր գործադրւում, ինչ ծաւալով և մարդու, «և կանանց մեռելոց նոյն լիցի դատաստան, որպէս և արանց զկնի մահուան»—այսինքն նոյն չորս յաջորդական կարգերը ժառանգների, և վերջիններիս բացակայութեան դէպքում—«ի ցեղէ հօրն (կնոջ) ժառանգէ մինչև չորրորդ զարմ»²⁾։

Ուրեմն այն դէպքերում, երբ մայրական ինչքն անցնում է զաւակներին, նմանապէս և զաւակների հայրը հանդէս է գալիս իրրեւ իրաւագործ անձն, որ պատասխանատու է այդ ընչքի ամբողջութեանը։ Մինչև անգամ, եթէ զաւակը վախճանւի առաջ քան մայրը, վերջինիս դոյքը, իրրեւ հանգուցեալ զաւակի ապագայ ժառանգութեան պատկանելիք, չի վերադարձնում մօր լիազօր տրամադրութեանը, այլ մնում է ամուսնուն։ Երբ մայրն էլ է մեռնում, այդ մնացած դոյքը մի մասով անցնում է ամուսնուն, այսինքն իրրեւ վաղաժեռիկ զաւակի ժառանգին, իսկ միւս մասով կնոջ հօրը, եթէ վերջինս տակաւին ապրում է³⁾։ Երբ ամուսնութիւնը անդաւակ է եղել, կնոջ մահւամբ սրա ինչքը անցնում է իր հօրը, իսկ ամուսինն «վասն միասին կենակցութեան» ստանում է միայն «մասն», այն է՝ մի դանգ (ընչքի 1/6 մասը)։ Բայց երբ բնաւ զուգաւորւած չեն եղել, և կինը վախճանուել է կոյս, այն ժամանակ ամուսինն ոչինչ չի ստանում. «զի որպէս ոչ է տիրեալ մարմնոյ նորա, նոյնպէս և ոչ տիրէ ընչից նորա։ և դոյքն ամբողջապէս անցնում է կնոջ ազգականներին⁴⁾։ Ամուսինն ըս-

1) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մ. I, գլ. ճԻԲ.

2) Մխ. Գօշի Դատաստ., մ. II, գլ. ԿԴ.

3) Ibid.

4) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մ. I, ԶԵ. մ. II, ԿԴ.

տանում է մի դանգ ոչ միայն անգաւակութեան դէպքում, այլ և երբ զաւակ կայ մէջ տեղը: Ինչպէս որ հօրն ժառանգելով, որդին տալիս էր մօրը մաս, մի դանգ, «նոյնպէս «զմօրն ժառանգելով որդին, հայրն դանգ առցէ»:

Ընդհանրապէս այստեղ պէտք է նկատել, որ Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը ժառանգական իրաւունքի վերաբերեալ հարցերում շատ ու շատ թերի է ու անկատար. շատ հարցերի պարզաբանութիւնը մոլթն է, նոյն իսկ հակասական: Հայ դատաստանագրքի ժառանգական իրաւունքի նօրմերը զուրկ են որոշ սխտեմատիկ իրաւաբանական աշխարհայեացքից:

Նոյնպիսի խառնրփնթոր, գուցէ և աւելի անորոշ մեկնաբանութիւններ, իրար հակասող ու չհամապատասխանող որոշումներ, տարբեր աղբիւրների ազդեցութեան նշոյլներ են պարունակում Ասորա-Հռովմէական (Նօմօկանօնի) օրէնսգրքի հայ բնագրում ժառանգական իրաւունքին վերաբերեալ յօդաւանդները, որոնք թւով ընդամէնն 14 հատ են: Այդ յօդաւանդների հիման վրայ շատ դժուար է մի որոշ սխտեմի վերածել Ասորա-Հռովմէական օրէնսգրքի ժառանգական իրաւունքի նօրմերը և խօսել նրա մասին, իբրեւ կատարեալ, ամբողջացած մի իրաւունքի մասին: Բայց և այնպէս այդ բոլոր յօդաւանդների ամբողջ բովանդակութեան մէջ կարելի է գլխաւորապէս 4 հիմնական սկզբունքներ նկատել, որոնցով դեկավարել են յիշեալ օրէնսգրքի անյայտ հեղինակները: Այդ տիրապետող սկզբունքները հետեւեալն են. 1) Դատաստանագիրքը ընդունում է ժառանգական յաջորդութեան պարենտել սխտեմը 3 ազգակցական կարգերով, ինչպէս ժովսիսական իրաւունքն և Մխիթար Գօշի դատաստանագիրքը. 2) Ազնատական գիծը ժառանգութեան մէջ նախամեծար տեղ է բռնում կօզնատների առաջ, ինչպէս դա հին հռովմէական իրաւունքի մէջ է. 3) Հօրական գծի կօզնատները նախամեծար իրաւունքներով են օժտւած ժառանգական հարցերում մայրական գծի կօզնատների համեմատ. 4) Այդ մարդիկ նախամեծար տեղ են բռնում ժառանգութեան կարգերում կանանց համեմատ, ի բաց առեալ դուստրներն և քոյրերը, որոնք ընդհանուր ժառանգական հարցերում օժտւած են երբեմն որոշ ու յատուկ իրաւունքներով:

Ամենայն դէպս Ասորա-Հռովմէական օրէնսգիրքը հայ օրէնսդրական գործունէութեան և մանաւանդ Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի նկատմամբ այն նշանակութիւնն է ունեցել, որ հայկական իրաւաբանական հայեացքներում ազնատական սկզբունքի դէմ, թէև թոյլ կերպով, փորձում է ճանապարհ բաց անել կօզնատական սկզբունքի համար և ժառանգութեան յաջորդութեան

կարգերի մէջ ներմուծել է այն գաղափարը, թէ ոչ միայն արական սեռը, այլ և իգականը ուղղակի դժով ունենալու է որոշ ժառանգական իրաւունքներ:

V.

Դառնանք այժմ ժառանգական իրաւունքի մի այլ կողմին. ինչ եղանակով էր կատարւում ժառանգութեան բաժանումն և ինչ հետեանքներով էր նա հասնում իր տէրերին:

Հայրական թողած ժառանգութիւնը բաժանւում է զաւակների մէջ երկու ձևով: Ընտանեկան գոյքի բոլոր տեսակները բաժանւում են ընտանիքի բոլոր բաղկացուցիչ անդամների մարդապիսի հաշւով—in capita, իսկ միւս տեսակները բաժանւում են միմիայն ժառանգող զաւակների թւով, ըստ ճիւղի քանակի (по-коленно), այն եղանակով, որը յայտնի է հռովմէական իրաւունքի մէջ in stirpes անունով: Առաջին տեսակ գոյքի հաշւին են վերաբերում բոլոր բաժանող հողամասերը (նադէլի հողաբաժինները) և նոյն տարւայ գիւղատնտեսական բերքը՝ արմտիքը, նպար, իւղ, պանիր, բուրդ և այլ ունեցած պաշար. երկրորդ տեսակին են պատկանում ամբողջ մնացեալ շարժական գոյքը, իսկ անշարժ գոյքից՝ այգիները, ցանկապատած հողաբաժինները, շէնքերով կառուցւած հողերը, ջրաղացները և այլ հիմնարկութիւնները, եթէ այգապիսիներ, ի հարկ է, գոյութիւն ունէին մեռնողի գոյքի մէջ:

Նախ քան ընդհանուր գոյքի բաժանման դիմել, ընտանեկան ամբողջ գոյքի միջից գուրս են հանում անձնական սեփականութիւնը, որ պատկանում է ընտանիքի անհատներին: Իբրև անձնական սեփականութիւն, սովորութեական իրաւունքը ճանաչում է ընտանիքի անդամների զգեստները, զէնքերը, կանանց սնդուկներն ու զարդերը, հարսերի օժիտն ու արնագինը, շատ տեղերում էլ մեծ որդու ձին: Այնուհետև ընդհանուր ընտանեկան գոյքի գումարից հանում են զատելով, նախ՝ հոգեբաժին, մեռնողի հոգու յիշատակը պահելու համար, ապա տալիս են չամուսնացած կղբայրներին կամ չամուսնացած կղբոր որդիներին այնքան, որքան ծախսուած է կղել միւսների ամուսնութեան պատճառով (աղափանա). այնուհետև մի կով, մի քանի ոչխար, մի խօսքով՝ որոշ մաս, յատկացնում են այն կղբորը, որի մօտ կամենում են ապրել իրենց մայրը մինչև մահ կամ քոյրերը մինչև ամուսնութիւն: Բացի այդ ամենից՝ գուրս են հանում ընդհանուր գոյքից որոշ յատուկ բաժիններ մեծ կղբոր ու փոքր կղբոր համար՝ սրանց մասին մանրամասն կը խօսենք հետեւեալ գլխում:

Այդ վերոյիշիալ անհրաժեշտ հանուսները կատարելուց յետոյ ամբողջ մնացած գոյքը բաժանուով են հաւասար մասերի թէ in capita և թէ in stirpes, նայելով, թէ ինչ տեսակի գոյքեր են և ապա, վիճակ գցելով, յանձնուով են բոլոր ժառանգողներին:

Այն իրերը, որոնք անբաժանելի են, թողնում են կամ ընդհանուր տիրապետութեան և օգտւելու համար, կամ թէ չէ զանազան իրերը հաւասարեցնում են իրենց արժողութեամբ և ապա յանձնուով նրանց ըստ հաւասարութեան գնի: Այսպէս օրինակ՝ ջրաղացն ու ձեթահանքը պահում են իրրեւ ընդհանուր սեփականութիւն, հերթով կառավարում են և բաժանում իրար մէջ միայն ստացւած արդիւնքը: Մայլը, գութանը, արօրը և այլ երկրագործական պարագաները անբաժանելի իրեր են, որոնց բաժանումով արժէքը կորչում է: Ուստի այս դէպքում բաժանում են ըստ արժէքի հաւասարութեան. եթէ եղբայրներից մէկը ստանում է, ենթադրենք, մի արօր կամ գութան, միւսը ստանում է մի այլ իր, որը նոյնքան արժողութիւն ունի:

Բաժանման է ենթարկւում ոչ միայն ակտիւ, իրական այլ և պասսիւ գոյքը՝ մեռնողի պարտքերն և այլ պարտականութիւնները: Սովորութեան իրաւունքի համաձայն ժառանգները երբէք չեն կարող հրաժարուել թողած ժառանգութիւնից, եթէ նոյն իսկ ամբողջ գոյքի պասսիւն աւելի լինի ակտիւից¹⁾:

Ժառանգութեան բաժանման եղանակների էական սկզբունքների վերաբերմամբ նա և Մխիթար Գօշը մշակած ունի որոշ գրծեր, որոնք մասամբ նման են ժողովրդի սովորութեան իրաւունքին:

Որպէսզի «ըստ բաժանողական արուեստի» ընչից ժառանգութիւնն ուղիղ բաժանւի և հնարաւոր լինէր իւրաքանչիւր մասը չափել, Մխիթար Գօշը գործադրում է հոլովմէական եղանակը: Իւրաքանչիւր ժառանգին ընկնելու է իսկապէս ամբողջ գոյքը: Իսկ եթէ ժառանգները մի քանի հոգի են, այն ժամանակ ամբողջ գոյքը բաժանւում է իդէալական մասերի (aliquoten) և ամէն մի ժառանգն ընդունելու է այդ մասը ամբողջութեամբ: Այդ նպատակով իւրաքանչիւր ժառանգութիւն վերածւում է միաւորի, գնահա-

¹⁾ Ժառանգութեան բաժանման եղանակների մասին տես. Егiazаровъ-Одминистративно-Экономическій строй сельской общины Эриванской губ. եր. 110 - 113. Зелинскій-Народно-юридические обычаи Закавказск. армянъ, եր. 31—34. Ե. Լալայեան—Ջաւախք եր. 181: Նոյնը—Բօրչալուի գաւառ՝ «Ազգագր. Հանդէս» գիրք X 1903 թ., եր. 119—128 Բենսէ՝ Բուլանըխ—«Ազգագր. Հանդէս», գ. V, 1899 թ., եր. 155—155.

տական մի արժեքի, և համարում է մի ամբողջութիւն, որն ըստ Դատաստանագրքի կոչւում է դեքան, նման հռոմէական ას-ին: Այդ դահեկանը բաժնւում էր 6 հաւասար մասերի, որոնք կոչւում էին դանկ (հռոմէական sextans). իւրաքանչիւր դանգը բաժանւում էր 12 հաւասար մասերի, որոնք յայտնի էին զարի կամ զարեհաս անունով: Կար նաև մի չափ էլ քասու, որ հաւասար էր 3 դարեհաստի, այսինքն կազմում էր դանգի մի քառորդը: Ահա այս բաժանման համեմատ էլ իւրաքանչիւր ժառանգողն ստանում էր իր մասն:

Իր Դատաստանագրքի II մասի Կէ գլխում Միսիթար Գօշը մի առ մի թւում է զանազան դէպքեր և օրինակներ, որտեղ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս է հարկաւոր վարւել: Աւելորդ կը լինէր այստեղ բոլորն ի միասին յիշել, բայց և այնպէս առաջ բերենք մի քանի բնորոշ օրինակներ:

1. Եթէ հօր մահւանից յետոյ մնում են ժառանգներ՝ որդի և դուստր (չամուսնացած), այն ժամանակ $2\frac{1}{2}$ դանգ ստանում է որդին. նոյնքան էլ ստանում է դուստրը, իսկ մնացած 1 դանգը — մայրն: Ուրեմն ամբողջ գումարը կանի 6 դանգ, որ կազմում է մի դահեկան, ամբողջ ժառանգական ինչքը:

2. «Եթէ մի եղբայր իցէ և քոյր առնակին (ամուսնացած) — կէս դահեկան և չորս դարի (ուրեմն $3\frac{1}{3}$ դանգ) եղբօրն լիցի և դանգ և կէս և երկու դարի քուէրն ($1\frac{2}{3}$ դանգ, այսինքն կէսն այն բաժնի, որ ստանում է եղբայրը կամ չամուսնացած քոյրը) և դանգ ի մօրն»:

3. «Իսկ եթէ վեց քոյր (ամուսնացած) և մի եղբայր իցէ — ի չորս ժառանգութիւնն բաժանիցի. երեք՝ եղբայր, վեց քոյր լիցի». հետեալէս եղբայրը ստանում է $1\frac{1}{2}$ դանգ ($\frac{1}{4}$ դահեկան), իսկ իւրաքանչիւր քոյրը $\frac{3}{4}$ դանգ ($\frac{1}{8}$ դահեկան):

Ուշադրութեան արժանիով բաժանման վերջին եղանակները, տեսնում ենք, որ հօր մահուամբ ժառանգութեան $\frac{1}{6}$ մասն զատւում է մօր համար, եթէ ի հարկէ վերջինս կենդանի է, իսկ մնացածը բաժանւում է համահաւասար թւով ուղղակի ժառանգների թւի համեմատ, ըստ որում որդիները և չամուսնացած դուստրները հաւասար մասերի իրաւունք ունեն, իսկ պսակւած աղջիկները — «ղերկուսն մի եղբայր կալցես»: Ինչ վերաբերում է այն դէպքերին, երբ ժառանգութիւնն անցնում է հօրեղբայրներին ու ազնատական գծով այլ ազգականներին, դատաստանագիրքը լռութիւն է պահում, թէ որպէս է հարկաւոր այստեղ գործադրել «բաժանողական արւեստն»:

Ժառանգութեան բաժանման միջոցին ժառանգների վրայ

որոշ պարտականութիւններ է դրոււմ, որոնք սրբութեամբ պէտք է պահպանւին: Նախ և առաջ Դատաստանագիրքը խստիւ արգելում է «փոխել զընկերին յափշտակելով»: և խրատում է եղբայրների, ազգականների ու օտարների վերաբերմամբ ժառանգութեան հարցերում «իրաւամբք» վարել¹⁾: Այնուհետեւ ժառանգների վրայ պարտք է դրոււմ որոշ գումար հանել ընդհանուր ժառանգութիւնից մեռնողի հոգու յիշատակի համար, «նախ զպատշաճ ոգւոյ նորա տալով», ինչպէս և մեռելոցի ծախքերը, այսինքն «հոգեբաժինը», որ ընդունւած է նաև սովորութեան իրաւունքի մէջ²⁾: Վերջապէս ժառանգների վրայ պարտաւորութիւն կայ խնամել մինչև մահ այն բոլոր հաշմանդամներին, որոնք Դատաստանագրքի համաձայն, զրկւած են միանգամայն ժառանգական իրաւունքից:

Սակայն սովորութեան իրաւունքը ճանաչում է և որոշ բացառութիւններ մեծ եղբօր աւագագոյն իրաւունքների մէջ: Մեծ եղբայրը զրկւում է հօրական տունը բացարձակապէս և միայնակ ժառանգելու իրաւունքից հետեւալ դէպքում. եթէ մեծ եղբայրը բաժանւել է տակաւին հօր կենդանութեան ժամանակ, հօրական տունը ժառանգելու իրաւունքն արդէն պատկանում է եղբայրներից նրան, ով մնացել է հօր մօտ անբաժան, մինչև սրա մահը: Ինչ վերաբերում է կրտսեր որդու իրաւունքներին, որոնց հիման վրայ հօրական տունն այլևս չի դառնում մեծ եղբօր ժառանգական սեփականութիւն, ժողովրդի սովորոյթների մէջ պահպանւում են հետեւեալ կարգերը: Եթէ մայրը չի ցանկանում ապրել իր մեծ որդու հետ, այն ժամանակ հօրական տունը տալիս են ամենակրտսեր որդուն. նմանապէս, երբ կրտսեր որդին դուռ և անչափահաս է և նրան շատ դժուար է իր համար մի նոր տուն կառուցանելու, մեծ որդին հրաժարւում է իր աւագութեան իրաւունքներից յօգուտ այդ կրտսեր անչափահաս եղբօրը:

Ընդհանրապէս պէտք է այստեղ նկատենք, որ հօրական տունը շատ հնում, երբ ընտանեկան պաշտամունքն ու սերնդական սկզբունքները տակաւին կանգուն և անխախտ էին ժողովրդի աշխարհայեացքի մէջ, սովորաբար անցնում էր աւագ որդուն, և դառնում սրա լիակատար սեփականութեան իրաւունքի առարկայ: Իսկ յետագայ սովորութեան իրաւունքը, որ մասամբ տոգորւած է ուտիլիտար ու աւելի մատերիալիստիկ տենդենցներով, որոշ չափով սահմանափակում է աւագ որդու այդ իրաւունքը. մեծ որդին իրաւունք ունի իր վրայ վերցնելու հօրական տունը, բայց և ընդնմին պարտաւոր է հատուցանել միւս եղբայրներին այն ար-

1) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մաս II, գլ. 42.

2) Անդ. II, գլ. 47. 26.

ժէքը, որ նրանց հասնելու էր տան բաժանման դէպքում: Այս եղանակով ժողովրդական սովորութեան իրաւունքն երկու նպատակի է հասնում. մի կողմից՝ հօրական պապական տունը մնում է կայուն, ուրեմն և հօր ընտանեկան օջախի պաշտամունքը պահպանում է իր յարատեւութիւնը, միւս կողմից էլ՝ ժառանգական իրաւունքի մէջ չի խախտուում աշխատանքի սկզբունքը. չէ՞ որ ընդ որ զաւակներն էլ իրենց աշխատանքով, իրենց արիւն-քրտինքով մասնակցել են հօրական տան կանգունութեան, հարստութեան համար:

Այդ աւագութեան ու կրտսերութեան սկզբունքներին հանդիպում ենք նաև Մկիթար Գօշի Դատաստանագրքի մէջ: Այս դէպքում անշուշտ սովորութեան իրաւունքն իր ազդեցութեամբ անմասն չէ Դատաստանագրքի յօդաւանդների վերաբերմամբ: Մեր Դատաստանագրքից երևում է, որ անդրանիկ, այսինքն աւագ որդին համեմատաբար մնացած ժառանգների հետ օժտւած է առանձնաշնորհումներով. «իսկ անդրանկանն պատիւ լիցի, ըստ այդմ, եթէ հաւասար բաժանիցի ժառանգութիւնն որդւոյ, առաւել լիցի յաղագս պատուոյ» ¹⁾, կամ «այլ սկիզբն պատուիցէ զորդւոյ... և առաւել տալ 'ի ժառանգութեանց» ²⁾: Նմանապէս և կրտսեր որդին ստանում է բաժանելիք ժառանգութեան միջից հօրական տունը ³⁾:

Ինչո՞վ բացատրել այդ երկու տեսակ զաւակների առաւելութիւնները ժառանգական իրաւունքի մէջ: Մկիթար Գօշը, հիմնելով 'ի հարկէ քրիստոնէական կրօնի վրայ, տալիս է նրա համեմատ բացատրութիւն: «Ըստ որում և Տէրն պատուիբաց տալ զառաջին ծնունդն» ⁴⁾: Անդրանկան այդ պատիւը, նմանապէս և կրտսերի հօրական տուն ստանալը: պիտի բացատրել այլ կերպ: Մայօրատի և մինօրատի բացատրութեան հիմքը հարկաւոր է գտնել այն ընտանեկան կազմի մէջ, որը բնորոշ էր հայ ժողովրդին, այն է ընտանիքի նահապետական սերնդական կազմը և ընտանիքի համայնական կեանքը: Ինչպէս մեզ արդէն յայտնի է, հայոց, նոյնպէս և այլ ժողովրդների, սովորութեան իրաւունքներից, նահապետական գերդաստանում *swasիրոջ* մահամբ սրա իրաւունքներն անցնում են *ipso iure* մեծ որդուն, որը լիազօր տէր է դառնում ընտանիքի կառավարութեան մէջ: Մեծ որդու այդ առանձնաշնորհ դիրքը անշուշտ պահպանւում էր նաև այն

1) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մաս II, գլ. 22.

2) Մխ. Գօշի Դատաստ. մ. II. գլ. 4թ.

3) Մխ. Գօշի Դատաստ. մ. II. գլ. 22.

4) Մխ. Գօշի Դատաստ. մ. II. գլ. 4թ.

դէպքում, երբ ընտանիքը կազմալոյծ էր՝ լինում ու բաժանւում հօր մահաւմբ: Ուստի մեծ որդին, իբրև ընտանեկան պաշտամունքի անդրանիկ ներկայացուցիչը, պապական օջախի յարատեւութեան պատասխանատու ժառանգը, իբրև նախկին կամ ապագայ դառնալիք տանուտէր, անձն, որ ամենից շատ է աշխատել ընտանիքի բարօրութեան համար և այնքան մեծ իրաւունքներով պէտք է օժտւէր ընտանիքի չբաժանւելու դէպքում, ըստ այնմ էլ պէտք է որևէ աւելորդ մասն ստանայ ժառանգութիւնից, պէտք է առաւելութիւն ունենայ բաժանւելիք ընչքի մէջ:

Նոյն այդ նահապետական ընտանեկան կազմի գոյութեամբ կարելի է բացատրել նաև կրտսերի առանձնաշնորհ դրութիւնը ժառանգութեան մէջ: Նա ստանում է հօրական տունը. այն տունը, ուր գտնւում է «օջախը», որ այնքան սուրբ է ժողովրդի աչքում. այն տունը, ուր երկար ժամանակ տարածւում էր «տան մեծի» լիազօր իրաւունքը, հնչում էին նրա հրամանները: Մինօրատի մասին բաւականին յաջող բացատրութիւն է տալիս յայտնի պրօֆեսոր Մաքսիմ Կօվալևսկին: Նահապետական ընտանիքի կազմալոյծ լինելու դէպքում, երբ դա տեղի է ունենում նոյն իսկ հօր կենդանութեան միջոցին, հայրը պարտաւորւած է լինում ընդհանուր ընչքից որոշ պատկանելի մասն տալ հեռացող մեծ որդուն: Այդպիսով մեծ որդին զրկւում է իր այն դիրքից, որ մինչև այդ օրը նա վայելում էր ընտանեկան ընդհանուր գոյքը հարստացնելու և ընդհանուր աշխատանքում մասնակցելու պարտաւորութեան մէջ: «Նրա տեղը այժմ բռնում է կրտսեր որդին, որը աւելի երկար ժամանակ է մնում հօր մօտ անբաժան և հետևապէս իր գործակցութեամբ աւելի է նպաստում հօրական կարողութեան հարստացնելուն համեմատաբար անդրանիկ որդու հետ: Այդ միանգամայն բացայայտ է թւում կրտսերի առանձնաշնորհ իրաւունքն հօրական գոյքի ժառանգելուն մէջ, այստեղից էլ մասնաւորապէս առաջանում է և այն կարգը, որ նա, ինչպէս տնազուրկ, ժառանգում է հօրական տունը: Անդրանիկը, աւագ որդին, արդէն վաղուց կառուցել է իր սեփական օջախը և բնակարիք չունի ժառանգութեան մէջ թողած հօրական տանը»¹⁾:

VII

Մինչև այժմ տեսութեան առանք ժառանգական իրաւունքն այնպէս, ինչպէս դա արտայայտւում է հայ ժողովրդի սովորոյթների, նրա աշխարհայեացքի մէջ զարգացած իրաւական նորմերի հա-

¹⁾ М. Ковалевский-Современный обычай и древний законъ» т. I, стр. 334

մաճայն: Մենք այդ ամբողջ տեսութիւնից նկատում ենք, որ հայ սովորութեական իրաւունքի մէջ ժառանգական ձեւերի տիրապետող եղանակը բացարձակապէս առանց կտակի է: Դա հասկանալի է, քանի որ պատմական տեսակետից ժառանգումն առանց կտակի միշտ գոյութիւն է ունեցել նախ քան ժառանգումն ըստ կտակի: Ժառանգումն ըստ կտակի տեղի է ունենում, երբ ժառանգը նշանակւում է հանգուցեալի կամքի համաձայն, որ կարող է արտայայտւել կամ բանաւոր որոշ վկաների ներկայութեամբ, կամ գրաւոր ձեով: Կտակի գաղափարը կարող էր առաջ գալ, երբ նահապետական գերդաստանի գոյութեան ու զարգացման հիմքերը խախտւել էին. երբ բնական տնտեսութեան տապալմամբ և աշխատանքի բաժանման ներմուծմամբ գերդաստանը դիֆերենցեացիօնի է ենթարկւում ու բաժանւում է բաղկացուցիչ մասերի: Իսկ ժառանգումն առանց կտակի տեղի է ունենում, երբ ժառանգը մտնում է իր իրաւունքների մէջ տիրապետող իրաւական կարգերի համաձայն և անկախ հանգուցեալի կամքից:

Ահա այս տեսակ ժառանգումներն ըստ կտակի հազւագիւտ երևոյթ են ներկայացնում հայ ժողովրդի սովորոյթների մէջ: Հայ ժողովրդական սովորութեական իրաւունքը չի սահմանում այդ տեսակ ժառանգումների համար յատուկ ձեւեր, որոնց չկատարելովն ժառանգական կարգադրութիւններն ապօրինի դառնային և կորցնէին իրենց իրաւաբանական նշանակութիւնը, ինչպէս դա գոյութիւն է ունեցել հռովմէական և այլ զարգացած իրաւունքների մէջ:

Հայ ժողովրդի մէջ սովորաբար մեռնողն իր կամքը արտայայտում է բերանացի և մեծ մասամբ վկաների, երբեմն էլ իր ծխատէր քահանայի ներկայութեամբ: Երբ վերջինս ներկայ է լինում, կազմում են կտակը նաև գրաւոր կերպով: Յամենայն դէպս ժառանգական կարգադրութիւնները, զուրկ լինելով որոշ իրաւաբանական և յատուկ ձեւերից, ժողովրդի աչքում չեն կորցնում իրենց զօրութիւնն և ոյժը: Ժողովրդի հայեացքներով մեռնողի կամքն համարւում է սուրբ և անսասան, ուստի առանց փոփոխելու կամ տրտունջի կատար է ածւում ժառանգների կողմից: Այս դէպքում բաւական է, որ վաղձանւողը երգում վերջնի ժառանգներից ու վկաններից, թէ իր կամքը անշեղ կ'իրագործւի: Հակառակ դէպքում ժառանգներին և ընդհանրապէս հանգուցեալի կտակը չկատարողներին սպասում է այն անէծքը, որ սովորաբար մեռնողներն արտասանում են. «Եթէ կտակս չկատարես, ահա դատաստանի օրը պարտական լինիս:»

Վախճանւողն իր կամքն արտայայտելիս միշտ ղեկավարւում է տիրապետող ժողովրդական սովորոյթների սկզբունքներով:

Սովորութեական իրաւունքի համաձայն կտակ անողն չի կարող իր ամբողջ գոյքը ժառանգութեան տալ օտարներին կամ հեռաւոր կողմնակի ազգականներին, եթէ գոյութիւն ունեն ուղղակի կամ մօտիկ ժառանգները: Միայն անզաւակ մեռնողը կարող է իր գոյքը կտակել ամբողջովին տնփեսային, որին նա որդեգրած ունէր և որին ճանաչում էր իբրեւ իր տան միակ ժառանգին: Սակայն կտակային ժառանգական իրաւունքը չի տարածուում համայնական հողաբաժինների վրայ. իսկ մնացած ամբողջ շարժական և սնշարժ գոյքը, որ կազմում է ընտանեկան ընդհանուր սեփականութիւն, դառնում է մեռնողի կամքի տնօրինութեան առարկայ:

Կտակով հաստատուած ժառանգները նոյն իրաւաբանական դիրքն են վայելում մեռնողի տանը, ինչ որ կարող էին ունենալ օրինական ժառանգներն ըստ սովորութեական իրաւունքի. նա դառնում է մեռնողի *successor universalis* և պարտաւոր է ժառանգելու թէ՛ նրա ակտիւ և թէ՛ պասսիւ գոյքը, պատասխանատու լինելով նրա բոլոր պարտքերին:

Եթէ մեռնողն իր կտակի մէջ տնօրինել ու կարգադրել է նշանակած ժառանգների մասին ու բաժանման ձեւերը, այն ժամանակ այդ բոլորը կատարւում է տիրապետող սովորութեական իրաւունքի համաձայն, այսինքն համաձայն այն բոլոր կարգերի, որոնց հետ մենք առիթ ունեցանք ծանօթանալու նախընթաց գլուխներում:

Ժառանգումն ըստ կտակի արժարժուում է նաև Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի մէջ:

Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքից երևում է, որ հայոց մէջ էլ ընդունւած էր ժառանգումն ըստ կտակի թէ՛ գրաւոր և թէ՛ բանաւոր ձևով: Ամենահաստատուն կտակը համարւում էր այն, որը կազմւում էր առողջ ժամանակն, երբ մարդս իր կամքը կարող է լիովին ու անսխալ յայտարարել: Հակառակ դէպքում, երբ գոյութիւն չունի որևէ կարգադրութիւն որևէ անձի կողմից ի դէպ մահւան, այն ժամանակ հիւանդը, իր տկարութեան երկրորդ օրը, պէտք է կանչէ քահանային, երեք վկաներ և «զժառանգւորս եկեղեցւոյ», որոնց ներկայութեամբ պէտք է կազմէ իր կտակը: Այս տեսակ կտակը չի կորցնում իր ոյժը նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ հիւանդը մեռնում է կտակ կազմելու օրը, եթէ միայն «չիցէ թափեալ ՚ի մտաց»: Բայց երբ հիւանդն այնպիսի նեղութեան մէջ է, որ անհնարին է նրա կողմից գրաւոր կարգադրութիւն անել, այդպիսի դէպքում բաւական է, որ նա իւր կամքը յայտնէ բանաւոր կերպով վերոյիշեալ վկանների ներկայութեամբ, որոնք ուխտելով պարտադիր են այդ իկատար ածելու կտակողի մահ-

ւանից յետոյ: Այստեղ Մխիթար Գօշն նոյն իսկ շեշտում է, թէ «զուր ինչ ի դէպ իցէ ընդ յառնելն կատարել, կատարիցէ. և զոր ինչ զկնի մահու-զկնի կատարիցեն»¹⁾:

Կտակ կազմելու իրաւունք ունի իւրաքանչիւր իրաւընդունակ անձն, բայց դրա մասին Դատաստանագրքի մէջ ոչ մի որոշում չենք գտնում: Դորա փոխարէն Մխիթար Գօշը պարզում է, որ ժառանգողը լիակատար իրաւունք ունի իր գոյքը կարգադրելու և դրա համեմատ իր կամքը յայտնելու. «զամենայն ինչ գտան իւր, և զհոգւոյ և զթաղման իւրոյ խօսեսցի ըստ հաճոյից (կամաց) իւրոյ»²⁾ Մինչև անգամ այն բոլոր դէպքերում, երբ ժառանգութիւնն առանց օրէնքների համաձայնութեան չի կարող անցնել այս կամ այն ազգականին, կտակողն իշխան է «կենօքն ժառանգեցուցանել զնոցա, եթէ կամեսցի իբր զօտարս»³⁾: Նա իրաւունք ունի ժառանգ հաստատել թէ՛ այնպիսի ազգակից անձերին, որոնք «ժառանգման առանց կտակի» ոչ մի բան չպէտք է ստանային, թէ՛ ծառաներին և թէ՛ այլ սիրելի անձերին⁴⁾: Նըմանապէս նա իրաւունք ունի իր բոլոր հարազատ զաւակներին ու ազգականներին, որոնք ըստ օրէնքի նախամեծար տեղ ունէին ժառանգման մէջ, զրկել ժառանգութիւնից, եթէ դրանք որևէ կերպ մեղանչել են իրեն դէմ. որ «զծնողն հարկանէ», «զիւրն անարգէ զծնող» և այլն⁵⁾:

Կտակը ըստ Դատաստանագրքի կարելի է ոչնչացնել նախ քան կտակողի մահը: Այստեղ, ինչպէս և այլ ժառանգական հարցերում, ամեն ինչ կախած էր միշտ կտակողի լիակատար կամքից. և կտակի օրինականութիւնը միմիայն մահանից յետոյ էր առաջ գալիս. «Եւ թէ պատահի յառնել հիւանդին յետ և փոխել զկտակն՝ իշխան լիցի, զի կտակ յետ մահու հաստատուն է ըստ առաքելոց»⁶⁾:

1) և 2) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մաս II. գլ. ՂԹ.

3) Մխ. Գօշի Դատաստան. մաս II. գլ. ՂԵ.

4) Մխ. Գօշի Դատաստան. մաս II. գլ. ԿԹ.

5) Մխ. Գօշի Դատաստանագիրք, մ. I. գլ. ԻԲ, Հ, մաս II. գլ. ԿԹ.

6) Մխ. Գօշի Դատաս. մ. II, գլ. ՂԹ.